

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i09.052>

SHAYBONIYLAR DAVLAT BOSHQARUVIDA DINIY ULAMOLARNING O‘RNI

Yusupov Abdulaziz Qosimjon o‘g‘li
Oltiariq tumani 22-sonli umumiy
O‘rta ta’lim maktabi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVI asrda Movarounnahr va Xuroson hududlarida hukmronlik qilgan Shayboniylar davlatining siyosiy va ma’muriy boshqaruv tizimida diniy ulamolarning o‘rni tarixiy-manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Shayboniixon, Ko‘chkunchixon, Ubaydullaxon va Abdullaxon II davrlarida ulamolarning davlat hokimiyati bilan munosabatlari, siyosiy legitimatsiya jarayonidagi ishtiroki, shariat me’yorlarini boshqaruv amaliyotiga tatbiq etishdagi roli, qozilik va diniy-huquqiy institutlar faoliyatidagi mavqei o‘rganiladi. Shuningdek, Naqshbandiya tariqati vakillari, xususan, Juybor shayxlarining hukmdorlar bilan munosabatlari, vaqf mulklari va madrasalar faoliyati orqali diniy-elita qatlamining davlat boshqaruvidagi ta’sir mexanizmlari tahlil qilinadi. Maqolada ulamolarning faoliyati faqat diniy soha bilan chegaralanmaganligi, balki siyosiy maslahat, huquqiy legitimatsiya, ijtimoiy vositachilik va ma’rifiy institutlarni boshqarish kabi yo‘nalishlarni ham qamrab olgani asoslanadi. Tadqiqotda birlamchi tarixiy manbalar hamda o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi ilmiy tadqiqotlardan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: Shayboniylar, Shayboniylar davlati, diniy ulamolar, Movarounnahr, davlat boshqaruvi, shariat, yasa, qozilik, shayxulislom, Naqshbandiya, Juybor shayxlari, vaqf, madrasa, siyosiy legitimatsiya, XVI asr.

KIRISH. XVI asr boshlarida Movarounnahr siyosiy tarixida yuz bergan tub o‘zgarishlar natijasida Shayboniylar sulolasi hukmronligi qaror topdi. Muhammad Shayboniixonning 1500–1503-yillarda Samarqand, Buxoro, Toshkent va Andijon kabi muhim siyosiy markazlarni egallashi bilan Temuriylar hukmronligining Movarounnahrda siyosiy mavqei keskin zaiflashdi va yangi sulolaviy davlat shakllana boshladi. Shayboniylar davlatining hududiy yadrosini Movarounnahr tashkil etgan bo‘lib, keyinchalik davlat hududiga Xuroson, Xorazm, Balx va boshqa strategik hududlar ham turli davrlarda qo‘shilgan. Bu siyosiy jarayon ko‘chmanchi o‘zbek siyosiy an’analari bilan Movarounnahrning qadimiy shaharsozlik, ma’muriy va islomiy-huquqiy tajribasi o‘zaro uyg‘unlashgan yangi boshqaruv modelining shakllanishiga sabab bo‘ldi. [1:40–41]

Shayboniylar davlatining shakllanishi jarayonida hukmdor hokimiyatining siyosiy jihatdan mustahkamlanishi bilan bir qatorda uning diniy jihatdan asoslanishi ham muhim

ahamiyat kasb etdi. Muhammad Shayboniyxon o‘z hokimiyatini Chingiziy sulolaviy an‘analar bilan bog‘lagan holda, musulmon hukmdori sifatidagi mavqeini ham kuchaytirishga intildi. Uning siyosiy faoliyatida “imom al-zamon” va “xalifat ar-Rahmon” kabi diniy-siyosiy unvonlardan foydalanilgani hukmdorlik hokimiyatining islomiy legitimatsiyasiga alohida e‘tibor berilganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Shayboniyxon davlat boshqaruvida o‘ziga qulay bo‘lgan diniy arboblarni ilgari surgan. Jumladan, Xoja Xovand shayxulislom lavozimiga tayinlangan. Bu holat diniy mansablarning faqat ma‘naviy emas, balki siyosiy-ma‘muriy ahamiyatga ham ega bo‘lganini ko‘rsatadi. [2:91–103]

Shayboniylar davrida davlat boshqaruvining huquqiy asoslari masalasi ham ulamolarning mavqeini belgilovchi muhim omillardan biri bo‘ldi. Ken‘ichi Isogai Shayboniyxon davridagi bir huquqiy bahsni tahlil qilib, hukmdorning turkiy-mo‘g‘ul siyosiy an‘analaridan kelib chiqadigan qarashlari bilan islomiy shariat me‘yorlari o‘rtasida muayyan ziddiyat yuzaga kelganini ko‘rsatadi. Meros masalasiga oid bahsda ulamolarning dalillari asosida hukmdor o‘z dastlabki fikridan qaytgan. Mazkur holat ulamolar davlat hokimiyatining mutlaq ijrochilari bo‘lmaganini, aksincha, muayyan huquqiy masalalarda hukmdorning qarorlariga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lganini ko‘rsatadigan muhim tarixiy dalildir. [3:91–103]

Shayboniylar davlatidagi diniy elitaning mavqeini o‘rganishda XVI asr boshidagi tarixiy voqealarni bevosita kuzatgan Fazlulloh ibn Ruzbihon Isfahoniyning “Mehmon-nomayi Buxoro” asari alohida ahamiyatga ega. Muallif Muhammad Shayboniyxonning harbiy yurishlarida hamroh bo‘lgan va o‘z asarini hukmdorning 1509-yilgi qozoq dashtlariga yurishi hamda undan keyingi voqealar bilan bog‘liq holda yaratgan. Asarda Shayboniyxonning diniy-siyosiy obrazini shakllantirishga katta e‘tibor berilib, hukmdorning musulmon hukmdori sifatidagi mavqei, ulamolar bilan aloqalari va diniy me‘yorlarga munosabati yoritiladi. Shu jihatdan mazkur manba Shayboniylar hokimiyatining dastlabki bosqichida diniy legitimatsiya mexanizmlarini aniqlash uchun muhim birlamchi manba hisoblanadi. [4:167–169]

Shayboniylar siyosiy hokimiyatining diniy qatlam bilan munosabatlarini faqat hukmdor va alohida ulamolar munosabati bilan cheklash ham to‘g‘ri emas. XVI asr davomida Buxoro va Movarounnahrda diniy-ijtimoiy institutlar — madrasalar, masjidlar, xonaqohlar, vaqf xo‘jaliklari va qozilik tizimi — jamiyatning muhim tashkiliy mexanizmlari sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Ayniqsa, vaqf mulklari diniy-ma‘rifiy muassasalarning iqtisodiy asosini ta‘minlab, ularni davlat hokimiyati va mahalliy ijtimoiy guruhlar bilan bog‘lab turuvchi muhim vosita bo‘lgan. Robert D. McChesney tadqiqotida Markaziy Osiyodagi vaqf tizimining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘rsatiladi. [5:46–71]

Diniy elitaning davlat boshqaruvidagi mavqei, ayniqsa, Juybor xo‘jalari faoliyatida yaqqol ko‘rinadi. Juyboriylar Buxoroda uzoq vaqt davomida yuqori ijtimoiy mavqega ega bo‘lgan diniy-sufiylar sulolasi sifatida shakllangan. Ularning nufuzi Naqshbandiya-xojagon an‘anasi bilan bog‘liq bo‘lib, XVI asrning ikkinchi yarmiga kelib ular diniy hokimiyat, iqtisodiy resurslar va siyosiy munosabatlar kesishgan muhim ijtimoiy guruhga aylandilar. Robert D. McChesney Juyboriylarning ayrim vakillari shayxulislom lavozimini egallaganini

va ularning Buxoro diniy muhitidagi mavqei nihoyatda yuqori bo‘lganini qayd etadi. [6:262–268]

Shayboniylar davlatining keyingi rivojlanish bosqichida, xususan, Abdullaxon II davrida diniy institutlar va davlat boshqaruvi o‘rtasidagi aloqalar yanada murakkablashdi. Hofiz Tanish Buxoriyning “Sharafnomayi shohiy” (“Abdullanoma”) asari Abdullaxon II hukmronligi tarixini yorituvchi eng muhim saroy tarixnavislik manbalaridan biridir. Mazkur asarda hukmdorning harbiy yurishlari bilan bir qatorda davlatning siyosiy-ma’muriy hayoti, saroy muhiti, diniy arboblari va ijtimoiy elita vakillari haqidagi ma’lumotlar ham uchraydi. Shu sababli “Abdullanoma” diniy ulamolarning davlat hokimiyati bilan aloqalarini konkret tarixiy voqealar doirasida tahlil qilish imkonini beradi. [7:61]

Shuningdek, Shayboniylar davlatida diniy mansablarning institutsional xususiyatlarini ham hisobga olish zarur. Qozilar sud-huquqiy masalalarni ko‘rib chiqish, muftiylar diniy-huquqiy savollarga fatvo berish, shayxulislom esa diniy-huquqiy va ma’naviy sohadagi eng yuqori mansablardan birini egallash orqali davlat boshqaruvi bilan bevosita aloqaga kirishgan. Zamonaviy tadqiqotlarda Shayboniylar davridagi boshqaruv tizimi tarkibida qozikalon va shayxulislom kabi diniy-huquqiy mansablarning mavjudligi alohida qayd etiladi. [8:30–35]

Bu jarayonni o‘rganishda faqat saroy tarixchilari asarlariga tayanish bilan cheklanib qolmaslik kerak. Zamonaviy tadqiqotlarda Shayboniylar davlatining boshqaruv tizimi markaziy va mahalliy hokimiyat, dargoh va devonlar, harbiy-ma’muriy mansablar hamda diniy-huquqiy institutlarning o‘zaro aloqasi asosida faoliyat yuritgani ko‘rsatilmoqda. Xususan, davlat boshqaruvi tizimining shakllanishi va markazlashuvi jarayonlari Shayboniylar sulolasining siyosiy ehtiyojlari bilan birga mahalliy boshqaruv an’analari bilan saqlanib qolishi bilan ham izohlanadi. [9:58–65]

Shayboniylar davrini tadqiq etishda birlamchi manbalar tarkibining kengligi ham mavzuning ilmiy ahamiyatini belgilaydi. Muhammad Solihning “Shayboniynoma”, Fazlulloh ibn Ruzbihonning “Mehmon-noma-yi Buxoro”, Hofiz Tanish Buxoriyning “Sharafnomayi shohiy”, Mahmud ibn Valining “Bahr al-asror fi manaqib al-axyor” kabi asarlari XVI asr Markaziy Osiyosining siyosiy, diniy va ijtimoiy tarixini qayta tiklash uchun muhim manbalar hisoblanadi. Ularning har biri turli siyosiy muhit va tarixnavislik an’anasini aks ettirgani sababli, ularni o‘zaro qiyoslash Shayboniylar davridagi diniy-siyosiy munosabatlarning biryoqlama talqin qilinishining oldini oladi. [10:44–45]

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqot Shayboniylar davlat boshqaruvida diniy ulamolarning o‘rnini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda tarixiy-manbashunoslik, qiyosiy-tarixiy, institutsional va interpretativ yondashuvlar o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Tadqiqotning xronologik doirasi XVI asrni, ya’ni Shayboniylar sulolasining Movarounnahrda siyosiy hukmronligi shakllangan davrdan boshlab sulolaning siyosiy maydondan chiqishigacha bo‘lgan jarayonni qamrab oladi. Bunda diniy ulamolar tushunchasi faqat madrasa mudarrisilari yoki masjid imomlari bilan cheklanmasdan, shayxulislom, qozi, muftiy, sadr, mudarris, Naqshbandiya shayxlari va boshqa diniy-huquqiy mavqega ega shaxslarni ham qamrab oluvchi keng ijtimoiy-siyosiy kategoriya sifatida qo‘llanadi.

Tadqiqotning birinchi metodologik asosi tarixiy-manbashunoslik yondashuvi bo‘ldi. Unda Shayboniylar davriga oid yozma manbalar ularning yaratilish sharoiti, muallifining siyosiy yoki ijtimoiy mavqei, maqsadi va axborot xususiyatlari hisobga olingan holda tahlil qilindi. Ayniqsa, XVI asrga oid farmonlar, vaqf hujjatlari va boshqa rasmiy yozma materiallar davlat hokimiyati bilan diniy institutlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashda muhim daliliy baza sifatida qaraldi. 1597–1598-yillarga oid Abdullaxon II farmonida Maulana Kamoliddinning murojaati asosida Sirdaryo hududidagi sug‘orish kanallarining mahalliy aholiga berilgani qayd etilishi diniy nufuzga ega shaxslarning iqtisodiy va ma‘muriy masalalarga ta‘sirini hujjatli dalil asosida o‘rganish imkonini beradi. [11:4–5]

Ikkinchi yo‘nalish qiyosiy-tarixiy metod bo‘lib, turli hukmdorlar davridagi diniy elita mavqei o‘zaro taqqoslandi. Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxon II davrlaridagi ulamolarning davlat bilan munosabatlarini bir xil hodisa sifatida emas, balki siyosiy vaziyat va markazlashuv darajasiga qarab o‘zgarib boruvchi jarayon sifatida tahlil qilishga e‘tibor berildi. Bu yondashuv diniy arboblarning siyosiy hokimiyatga munosabatini faqat “qo‘llab-quvvatlash” yoki “qarshilik” kabi ikki qutbli model orqali emas, balki muzokara, maslahat, vositachilik va o‘zaro manfaat mexanizmlari orqali ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Tadqiqotda institutsional yondashuv ham qo‘llanib, ulamolarning shaxsiy nufuzi bilan ularning egallagan mansab va faoliyat yuritgan muassasalari o‘rtasidagi farq ajratildi. Xususan, qozilik, shayxulislomlik, muftiylik, madrasa va vaqf tizimlari alohida institutlar sifatida ko‘rib chiqildi. Bunday yondashuv diniy elitaning davlat boshqaruvidagi ta‘siri shaxsiy obro‘ bilangina emas, balki huquqiy va iqtisodiy resurslar bilan ham bog‘liq bo‘lganini aniqlashga xizmat qiladi. XVI asr Markaziy Osiyosida Buxoro va Samarqandning Naqshbandiya harakatining muhim markazlariga aylanishi, Juyboriy va boshqa Naqshbandiy guruhlarining siyosiy hamda iqtisodiy mavqei kuchayishi ham shu nuqtayi nazardan tahlil qilindi. [12:61–63]

Shuningdek, tadqiqotda interpretativ-antropologik yondashuvdan foydalanildi. Clifford Geertzning “qalin tasvir” konsepsiyasiga ko‘ra, tarixiy-madaniy hodisani faqat uning tashqi ko‘rinishi orqali emas, balki jamiyat a‘zolari unga yuklagan ma‘no va ramzlar tizimi bilan birgalikda tahlil qilish zarur. Shu asosda hukmdorning diniy unvonlari, ulamolarning siyosiy maslahatlari, vaqfga berilgan mulklar va diniy homiylik kabi hodisalar oddiy ma‘muriy amaliyot emas, balki hokimiyat, diniy nufuz va ijtimoiy legitimlikni shakllantiruvchi ramziy mexanizmlar sifatida talqin qilindi. [13:3–30]

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari Shayboniylar davlatida diniy ulamolar davlat boshqaruvidan tashqarida turgan faqat ma‘naviy guruh emas, balki siyosiy-huquqiy va ijtimoiy jarayonlarda faol qatnashgan nufuzli qatlam bo‘lganini ko‘rsatadi. Ularning davlat tizimidagi mavqei yagona lavozim yoki institut bilan chegaralanmagan. Ulamolar shayxulislom, qozi, muftiy, mudarris, shayx va boshqa diniy-ma‘rifiy maqomlar orqali boshqaruvning turli bo‘g‘inlari bilan aloqador bo‘lgan. Zamonaviy tadqiqotlarda ham Shayboniylar davridagi diniy mansablar qozilik, shayxulislomlik va diniy-huquqiy faoliyat bilan bevosita bog‘langanligi qayd etiladi.

Birinchi muhim natija — ulamolarning siyosiy legitimatsiya jarayonidagi ishtiroki aniqlanganidir. Shayboniyxon hokimiyatni qo‘lga kiritgan davrda uning siyosiy mavqei faqat harbiy kuch bilan emas, balki Movarounnahrda mavjud musulmon siyosiy-madaniy muhit bilan moslashtirish orqali ham mustahkamlangan. Diniy arboblardan so‘fiy shayxlar hukmdor bilan jamiyat o‘rtasidagi vositachi sifatida foydalanilgan. UNESCO nashrida Shayboniyxon Naqshbandiya, Kubraviya va Yassaviya tariqatlari vakillaridan siyosiy vositachilar va maslahatchilar sifatida foydalangani, ayrim shayxlar esa shayxulislom kabi nufuzli lavozimlarga tayinlangani ko‘rsatiladi.

Ikkinchi natija diniy ulamolarning huquqiy boshqaruvdagi mavqei bilan bog‘liq. Shayboniylar davrida davlat boshqaruvi turkiy-mo‘g‘ul siyosiy an‘analari bilan islomiy huquqiy me‘yorlarning o‘zaro ta‘siri sharoitida rivojlangan. Shu sababli qozilar va muftiylarning faoliyati faqat diniy marosimlarni nazorat qilish emas, balki nikoh, meros, mulk, vaqf, qarz va boshqa ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu holat ulamolarning kundalik jamiyat hayotini tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlarning muhim tarkibiy qismiga aylanganini ko‘rsatadi.

Uchinchi natija Naqshbandiya va Juyboriylar muhitining siyosiy ahamiyati bilan bog‘liq. Buxorodagi Naqshbandiya shayxlari XVI asr davomida hukmdorlar bilan yaqin munosabatlar o‘rnatgan. Abdullaxon II davrida Juybor shayxlarining mavqei ayniqsa kuchaygan. Juyboriylar diniy nufuz bilan bir qatorda katta iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo‘lgan va shu sababli Buxoro jamiyatida muhim vositachilik mavqeini egallagan. Bu holat diniy hokimiyat, iqtisodiy resurs va siyosiy ta‘sirning bir-biri bilan uzviy bog‘langanini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi natija — vaqf institutining diniy elita mavqeini mustahkamlashdagi ahamiyatidir. Vaqf mulklari masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va boshqa diniy-ma‘rifiy muassasalarning iqtisodiy faoliyatini ta‘minlagan. Shu bilan birga, vaqf tizimi davlat hokimiyati, diniy arboblardan va mahalliy jamoalar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi mexanizm sifatida ham namoyon bo‘lgan. Demak, ulamolarning ta‘siri faqat diniy bilim yoki ruhiy nufuzdan kelib chiqmagan, balki muayyan iqtisodiy va institutsional resurslar bilan ham mustahkamlangan.

Beshinchi natija shundan iboratki, ulamolar davlat va jamiyat o‘rtasidagi vositachilik funksiyasini bajargan. Ayniqsa, mahalliy aholining hukmdorga murojaatlari, nizolarni hal etish, diniy-huquqiy masalalarni sharhlash va ayrim iqtisodiy masalalarni tartibga solishda diniy nufuzga ega shaxslarning vositachilik imkoniyatlari mavjud bo‘lgan. Bu jarayon diniy elitaning davlat apparatidan tashqaridagi, ammo davlat boshqaruviga ta‘sir ko‘rsata oladigan norasmiy siyosiy resursga ham ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Oltinchi natija — diniy-ma‘rifiy institutlarning davlat siyosati bilan aloqadorligidir. Shayboniylar davrida Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarda madrasalar, masjidlar va xonaqohlar faoliyatining rivojlanishi diniy bilimlarni qayta ishlab chiqaruvchi ijtimoiy muhitni shakllantirdi. Hukmdorlarning diniy inshootlarga homiyligi bir tomondan ilm-ma‘rifatni qo‘llab-quvvatlash vositasi bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan davlat hokimiyatining diniy-madaniy legitimligini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Yettinchi natija ulamolarning davlat siyosatiga ta'siri har doim bir xil bo'lmaganini ko'rsatadi. Hukmdor va diniy elita o'rtasidagi munosabatlar hamkorlik, maslahat, homiylik va vositachilik bilan bir qatorda ziddiyatli holatlarni ham o'z ichiga olgan. Diniy arbob hukmdor siyosatini qo'llab-quvvatlagan holatlarda uning mavqei kuchaygan bo'lsa, siyosiy manfaatlar to'qnashgan vaziyatlarda ulamo yoki shayxlarning siyosiy maydondagi ta'siri cheklanishi mumkin edi. Shu jihatdan Shayboniylar davridagi davlat-din munosabatlarini faqat "hukmdor va ulamolar ittifoqi" sifatida talqin qilish tarixiy jarayonning murakkabligini to'liq ochib bermaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari Shayboniylar davlatida diniy ulamolar siyosiy legitimatsiya, huquqiy boshqaruv, diniy-ma'rifiy institutlar, vaqf xo'jaligi va ijtimoiy vositachilik kabi bir nechta yo'nalishlarda faoliyat olib borganini ko'rsatmoqda. Zamonaviy tadqiqotlarda ham ularning siyosiy, sud-huquqiy va mafkuraviy ta'siri alohida qayd etilib, madrasalar, vaqf institutlari va Naqshbandiya vakillari Shayboniylar siyosiy tizimining muhim tarkibiy qismlari sifatida baholanadi.

TAHLIL. Olingan natijalar Shayboniylar davlatida diniy ulamolarning mavqeini faqat diniy hayot bilan bog'lash yetarli emasligini ko'rsatadi. XVI asr Movarounnahrida siyosiy hokimiyat, islomiy huquq, ta'lim, vaqf xo'jaligi va tasavvuf institutlari o'zaro chambarchas bog'langan. Shu sababli ulamolarning davlat boshqaruvidagi o'rnini baholashda ularning qaysi lavozimni egallagani bilangina cheklanmasdan, davlat hokimiyati bilan qanday munosabat o'rnatgani, qanday resurslarga ega bo'lgani va jamiyatdagi diniy nufuzidan qanday foydalangani ham hisobga olinishi lozim.

Avvalo, Shayboniylar davlatida hukmdor hokimiyatining legitimligi masalasi alohida ahamiyatga ega edi. Muhammad Shayboniyxon Movarounnahrni egallagan paytda Temuriylar sulolasining siyosiy merosi hali kuchli edi. Yangi sulola o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun faqat harbiy g'alabalar bilan cheklanib qolmasdan, mavjud islomiy-siyosiy qadriyatlar bilan ham uyg'unlashishga intildi. Bu jarayonda ulamolar va tasavvuf vakillari muhim vositachi qatlamga aylandi. Ularning hukmdor bilan aloqasi davlat hokimiyatini diniy jihatdan tan olish, jamoatchilik oldida hukmdorning maqomini mustahkamlash va turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi aloqalarni ta'minlashga xizmat qilgan.

Biroq bu munosabatni bir tomonlama "hukmdor ulamolardan foydalangan" tarzida izohlash ham to'liq emas. Diniy elita ham davlat hokimiyati bilan yaqin munosabatdan muayyan manfaatlarga ega bo'lgan. Hukmdor tomonidan madrasa, masjid, xonaqoh va vaqflarga berilgan homiylik ulamolarning moddiy bazasini kengaytirgan. Diniy arboblarning siyosiy nufuzi esa ularga jamiyatdagi mavqeini mustahkamlash imkonini bergan. Natijada hukmdor va diniy elita o'rtasida o'zaro manfaatga asoslangan munosabat shakllangan.

Ayniqsa, vaqf instituti bu munosabatlarning iqtisodiy asoslarini tushunishda muhimdir. Vaqf orqali yerlar, do'konlar, suv inshootlari, qishloqlar va boshqa daromad manbalari diniy-ma'rifiy muassasalar faoliyatiga birlashtirilgan. Bunday mulklar madrasa va xonaqohlarning uzoq muddatli faoliyatini ta'minlagan. Shu bilan birga, vaqfga egalik qilish yoki uning boshqaruvida ishtirok etish diniy elitaning iqtisodiy mustaqilligini oshirgan. Demak, ulamolarning davlat boshqaruvidagi ta'sirini faqat mafkuraviy omil bilan tushuntirish yetarli emas; iqtisodiy resurslar ham ushbu ta'sirning muhim tarkibiy qismi bo'lgan.

Shayboniylar davrining yana bir muhim xususiyati — shariat va yasa o‘rtasidagi munosabat masalasidir. Shayboniylar siyosiy an‘anasi bir tomondan Chingiziylar davlat boshqaruvi tajribasini davom ettirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan Movarounnahrning musulmon siyosiy-huquqiy muhitiga moslashishga majbur edi. Natijada davlat boshqaruvida turli huquqiy an‘analar parallel ravishda mavjud bo‘lgan. Ulamolarning vazifasi aynan shu murakkab muhitda shariatning mavqeini saqlash, huquqiy masalalarni sharhlash va musulmon jamiyatining kundalik munosabatlarini tartibga solishda namoyon bo‘ldi.

MUXOKAMA. Bu yerda ulamolarning mavqeini mutlaq mustaqil hokimiyat sifatida tasavvur qilish ham to‘g‘ri emas. Ularning siyosiy imkoniyatlari hukmdor hokimiyati, saroy amaldorlari, mahalliy hokimlar va boshqa nufuzli guruhlar bilan munosabatlariga bog‘liq bo‘lgan. Boshqacha aytganda, ulamolar davlat apparatining alohida “parallel hukumati” emas, balki siyosiy tizim ichida turli darajadagi vakolat va nufuzga ega bo‘lgan ijtimoiy-institutsional qatlam edi.

XVI asrning ikkinchi yarmida Juybor shayxlarining mavqei ushbu jarayonning eng yorqin ko‘rinishlaridan biri bo‘ldi. Juyboriylar diniy nufuzni katta iqtisodiy imkoniyatlar bilan birlashtira oldilar. Ularning madrasalar, xonaqohlar, vaqf mulklari va hukmdor saroyi bilan aloqalari Buxoro siyosiy hayotida sezilarli ta’sirga ega bo‘lishiga olib keldi. Ayniqsa, Abdullaxon II davrida hukmdor bilan Juybor shayxlari o‘rtasidagi munosabatlar davlat va diniy elita o‘rtasidagi hamkorlikning institutsional tus olganini ko‘rsatadi.

Biroq Juyboriylar misolida diniy nufuz bilan siyosiy hokimiyat o‘rtasidagi farqni saqlash muhim. Shayxlarning hukmdorga maslahat berishi yoki uning ayrim qarorlariga ta’sir ko‘rsatishi ularning davlat boshlig‘i bo‘lganini anglatmaydi. Ularning kuchi ko‘proq ramziy kapital, diniy obro‘, iqtisodiy resurslar va ijtimoiy tarmoqlar orqali namoyon bo‘lgan. Shu sababli Juyboriylarning siyosiy rolini rasmiy davlat mansabi bilan emas, balki norasmiy siyosiy ta’sir mexanizmlari orqali tushuntirish maqsadga muvofiq.

Ulamolarning vositachilik funksiyasi ham alohida e’tiborga loyiq. Markaziy hokimiyat bilan mahalliy aholi o‘rtasidagi munosabatlarda diniy obro‘ga ega shaxslarning vositachilik qilishi ijtimoiy nizolarni yumshatish, hukmdorga murojaatlarni yetkazish va ayrim mahalliy muammolarni hal etishda muhim bo‘lgan. Bu holat diniy elitaning jamiyatdagi legitimligi davlat apparatining rasmiy vakolatlarini to‘ldirganini ko‘rsatadi. Shuningdek, madrasalar faqat diniy bilim beradigan ta’lim muassasalari emas, balki davlat va jamiyat uchun huquqshunoslar, qozilar, muftiylar, mudarrislar va boshqa ziyoli qatlamni tayyorlaydigan institutlar vazifasini ham bajargan. Shu jihatdan Shayboniylar davridagi ta’lim tizimi davlat boshqaruvining uzoq muddatli intellektual asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Diniy ta’lim orqali shakllangan huquqiy va ma’muriy bilimlar keyinchalik qozilik, muftiylik va boshqa lavozimlarda qo‘llangan.

Natijada Shayboniylar davlatidagi diniy ulamolarni uch asosiy darajada ko‘rish mumkin. Birinchisi — rasmiy institutsional daraja, ya’ni qozilik, shayxulislomlik, muftiylik va boshqa diniy-huquqiy mansablar. Ikkinchisi — ijtimoiy-iqtisodiy daraja, ya’ni vaqf, madrasa, xonaqoh va boshqa diniy institutlar orqali shakllangan resurslar. Uchinchisi — norasmiy siyosiy daraja, ya’ni hukmdorga maslahat berish, vositachilik qilish va jamiyatdagi diniy obro‘ orqali siyosiy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatish. Shu jihatdan Shayboniylar davlati

tajribasi diniy va siyosiy hokimiyatning qat’iy ajralmagan tarixiy modelini ko‘rsatadi. Biroq bu holatni zamonaviy ma’nodagi “teokratik davlat” tushunchasi bilan avtomatik ravishda tenglashtirish ham metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Shayboniylar siyosiy tizimida sulolaviy hokimiyat, harbiy kuch, Chingiziy an’ana, mahalliy aristokratiya, islomiy huquq va diniy elita manfaatlari bir-biri bilan kesishgan murakkab boshqaruv modeli mavjud edi.

XULOSA. Shayboniylar davlat boshqaruvida diniy ulamolarning o‘rnini o‘rganish XVI asr Movarounnahridagi siyosiy hokimiyatning shakllanishi va faoliyat yuritish mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, diniy ulamolar davlat boshqaruvidan butunlay tashqarida bo‘lgan, faqat diniy marosimlar bilan shug‘ullangan ijtimoiy qatlam emas edi. Aksincha, ular davlat hokimiyati, huquq, ta’lim, vaqf, tasavvuf va mahalliy jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarda turli shakllarda ishtirok etgan.

Birinchidan, ulamolarning siyosiy legitimatsiyadagi roli muhim bo‘lgan. Shayboniylar Movarounnahrda hokimiyatni qo‘lga kiritgan davrda yangi sulolaning siyosiy mavqeini mustahkamlash masalasi dolzarb edi. Shu sharoitda diniy arboblardan va tasavvuf vakillari hukmdor hokimiyatining islomiy muhitda qabul qilinishiga ko‘maklashuvchi ijtimoiy kuch sifatida namoyon bo‘ldilar. Hukmdorlarning ulamolar va shayxlar bilan yaqin munosabat o‘rnatishi diniy elitaning jamiyatdagi obro‘sidan siyosiy barqarorlikni ta’minlash vositasi sifatida foydalanilganini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, diniy ulamolarning huquqiy boshqaruvdagi funksiyasi Shayboniylar davlatining muhim xususiyatlaridan biri bo‘lgan. Qozilar, muftiylar va shayxulislomlar orqali shariat me’yorlari ijtimoiy munosabatlarning muayyan qismini tartibga solgan. Ayniqsa, nikoh, meros, mulk, vaqf, qarz va boshqa fuqarolik munosabatlariga oid masalalarda diniy-huquqiy bilim ega shaxslarning faoliyati muhim bo‘lgan. Shu sababli ulamolarni faqat mafkuraviy xizmat ko‘rsatuvchi guruh sifatida baholash ularning amaliy boshqaruvdagi rolini toraytirib ko‘rsatadi.

Uchinchidan, Shayboniylar davrida shariat va Chingiziy siyosiy-huquqiy an’analarining o‘zaro munosabati davlat boshqaruvining muhim muammolaridan biri bo‘ldi. Shayboniy hukmdorlar bir tomondan Chingiziy sulolaviy an’analarni davom ettirgan bo‘lsalar, ikkinchi tomondan Movarounnahrdagi chuqur ildiz otgan islomiy-huquqiy muhitni hisobga olishga majbur edilar. Mazkur ikki an’ananing o‘zaro munosabatida ulamolar huquqiy ekspert va maslahat beruvchi qatlam sifatida muhim mavqega ega bo‘ldilar.

To‘rtinchidan, vaqf va diniy-ma’rifiy institutlar ulamolarning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeini mustahkamladi. Masjid, madrasa, xonaqoh va maqbaralar faoliyatini ta’minlagan vaqf mulklari diniy elitaning iqtisodiy resurslarini shakllantirdi. Bu esa diniy institutlarning davlatga to‘liq qaram bo‘lib qolmasdan, muayyan moddiy bazaga ega bo‘lishini ta’minladi. Natijada ulamolarning davlat hokimiyati bilan munosabatlarida faqat siyosiy buyruq va bo‘ysunish emas, balki o‘zaro manfaat va muzokara elementlari ham mavjud bo‘lgan.

Beshinchidan, Naqshbandiya va Juyboriylar misolida diniy nufuzning siyosiy ta’sirga aylanish mexanizmini ko‘rish mumkin. Juybor shayxlari diniy obro‘, iqtisodiy resurslar, ta’lim muassasalari va hukmdorlar bilan bevosita aloqalar orqali Buxoro jamiyatida katta nufuzga ega bo‘ldilar. Ayniqsa, Abdullaxon II davrida ularning mavqei davlat hokimiyati va

diniy elita o‘rtasidagi munosabatlarning murakkabligini namoyon etdi. Biroq ularning ta’sirini rasmiy davlat hokimiyati bilan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Ularning asosiy kuchi diniy nufuz, ijtimoiy tarmoqlar, iqtisodiy resurslar va vositachilik imkoniyatlaridan kelib chiqqan.

Oltinchidan, tadqiqot natijalari ulamolarning davlat va jamiyat o‘rtasidagi vositachilik funksiyasini ham ko‘rsatdi. Diniy obro‘ga ega shaxslar hukmdor va mahalliy aholi o‘rtasida aloqa o‘rnatish, nizolarni yumshatish, ayrim masalalarni hukmdorga yetkazish va ijtimoiy muammolarni hal qilishda vositachilik qilganlar. Bu funksiyaning mavjudligi Shayboniylar davlati boshqaruvida rasmiy ma’muriy institutlar bilan bir qatorda norasmiy ijtimoiy nufuz tarmoqlari ham katta ahamiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, Shayboniylar davlatida diniy ulamolarning mavqeini siyosiy legitimatsiya, huquqiy boshqaruv, ma’rifiy faoliyat, iqtisodiy resurslarni boshqarish va ijtimoiy vositachilik kabi besh asosiy yo‘nalishda umumlashtirish mumkin. Ularning davlat boshqaruvidagi ishtiroki yagona markazdan boshqariladigan tizim emas, balki hukmdor, saroy amaldorlari, harbiy elita, mahalliy hokimlar, diniy arboblari va shahar jamoalari o‘rtasidagi murakkab munosabatlar asosida shakllangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Adle Ch., Habib I., Baipakov K. M. (eds.). History of Civilizations of Central Asia. Vol. V: Development in Contrast: From the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century. — Paris: UNESCO Publishing, 2003. — 649 p.
2. Bosworth C. E., Morgan D. O. Yāsā // Encyclopaedia of Islam. — 2nd ed. — Vol. XI. — Leiden: Brill, 2002. — P. 293–294.
3. Fazlulloh ibn Ruzbihon Isfahoniy. Mehmon-noma-yi Buxoro. — Toshkent: Fan, 1983.
4. Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy. Abdullanoma (Sharafnomayi shohiy). I jild / Fors tilidan S. Mirzaev tarjimasini; nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi B. Ahmedov. — Toshkent: Fan, 1966. — 399 b.
5. Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy. Abdullanoma (Sharafnomayi shohiy). II jild / Fors tilidan S. Mirzaev tarjimasini; nashrga tayyorlovchilar R. G‘ofurova, A. Juvonmardiev, B. Ahmedov. — Toshkent: Fan, 1969. — 361 b.
6. Isogai K. Ibn Ruzbihan and the Expedition of the Shaibanids toward the Qazaqs in 1509: From Mihman-noma-yi Bukhara to Suluk al-Muluk // Bulletin of the Society for Western and Southern Asian Studies. — 1995. — № 43. — P. 1–20.
7. Isogai K. Yasa and Shari‘a in Early 16th Century Central Asia // Cahiers d’Asie centrale. — 1997. — № 3–4. — P. 91–103.
8. Mahmud ibn Amir Vali. Bahr al-asror fi ma’rifat al-axyor. Vol. 1, Pt. 1 / ed. Hakim Muhammad Said, S. Moinul Haq, Ansar Zahid Khan. — Karachi: Pakistan Historical Society, 1984. — 488, 64 p.
9. McChesney R. D. Juybāris // Encyclopaedia Iranica. — Vol. XV. — Fasc. 3. — 2009. — P. 262–268.

10. McChesney R. D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1489–1889. — Princeton: Princeton University Press, 1991. — 359 p.

11. Muhammad Solih. Shayboniynoma. — Toshkent: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1961.

12. Morgan D. O., Reid A. (eds.). The New Cambridge History of Islam. Vol. 3: The Eastern Islamic World, Eleventh to Eighteenth Centuries. — Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

13. Ruzbihan Isfahani F. I. Mehmon-noma-yi Buxoro: XVI asr boshlaridagi Movarounnahr tarixiga oid manba. — Toshkent: Fan, 1983.